

myntstudier

Mynttidskriften på Internet

Nr 2005:3 - oktober

www.numismatiskaforskningsgruppen.su.se

Rara runor – medeltida gotländska runmynt

Nanouschka Myrberg

Tidigmedeltida gotländska mynt

Den äldsta gotländska myntningen startades före mitten av 1100-talet, eventuellt redan ca 1140, och utgjordes under 1100-talet och början av 1200-talet av en tämligen uniform grupp mynt (grupp XX i Lagerqvist 1970, grupp II i Thordeman 1936) med en lång rad likartade varianter (fig. 1). Gruppen är en så kallad *tipe immobilisé* ("förstelnad" typ), som endast långsamt förändrades under sin präglingstid på ca 80 år – en i sig oerhört lång präglingstid i nordeuropeiska medeltida sammanhang. Dessa gotländska tidigmedeltida mynt karaktäriseras vidare av sin ikonografi, som tydligt fått sina förebilder från en nordtysk och frisisk bildsfär, och av den speciella präglingsteknik som använts – så kallat *Vierschlag* som på svenska kan översättas till "fyrslag" (Schrötter 1930, 540f).¹ Den förändring som skedde under dessa 80 år rörde främst bildernas detaljutformning (möjligens skedde också en viss vikt- och/eller haltsänkning men detta är än så länge inte bekräftat), medan tekniken och bildinnehållet i stort förblev desamma.

Vad föreställer bilderna då? Åtsidan består av ett "hjul Kors", med eller utan omskrift av bokstäver eller tecken men i övrigt ganska likartat utformad med fyra strålar och fyra "klöverblad". Frånsidan uppvisar en bild av en kyrka i mer varierande utformning, ibland stiliserad till att bestå av enbart en snedrutad kvadrat. Bilderna har en generell anknytning till en kristen, kyrklig sfär och till en nordvästeuropeisk bildtradition, men är helt anonyma och det går inte att enbart utifrån dem

Redaktionellt

Myntstudier utges av Numismatiska Forskningsgruppen (Gunnar Ekströms professor i numismatik och penninghistoria) vid Stockholms Universitet. Ansvarig utgivare är Kenneth Jonsson. Artiklarna kommer enbart att behandla mynt och därmed relaterad information, d.v.s. inte medaljer, sedlar och polletter.

Distribution sker endast i detta elektroniska format (PDF), som alla intresserade själva kan skriva ut på papper. För att skriva ut den laddar man ner filen till sin egen dator. För utskrift krävs Adobe Reader som går att ladda ner gratis från Adobes hemsida: www.adobe.com

Skriv lämpligen ut uppslag som börjar med udda sidor först och vänd därefter sidorna och skriv ut jämna sidor. Efter vikning har man tidskriften i A5-format. Bilderna blir bäst om man använder en laserskrivare med 1200 punkters upplösning per tum. Äldre nummer kan hämtas från hemsidan (se ovan).

Antalet nr per år varierar. När insända manuskript fyller ut ett nytt nr läggs det ut på hemsidan.

Artiklar kan skickas med e-post till: kenneth.jonsson@ark.su.se eller på diskett till Kenneth Jonsson, Numismatiska Forskningsgruppen, Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm. Bilder kan skickas i elektroniskt format (TIFF eller JPEG) eller per post som vi skannar in.

Fig. 1. Varianter av gotländska mynt, äldre gruppen med hjulkors och kyrka (3-4 ensidiga). Mynt i KMKs systematiska samling. Skala 2:1.

avgöra präglingsort eller myntutgivande institution. Att de anses komma från Gotland beror i hög grad på en skriftlig källuppgift, medan man tidigare utifrån myntfyndens spridningsbild (med en kraftig tyngdpunkt i Östergötland-Småland-Öland-Gotland, dvs det medeltida Linköpings stift) ansett dem lika gärna kunna komma från t.ex. staden Kalmar som ju också var aktiv som myntort senare under medeltiden, eller Östergötland (Hildebrand 1879; Thordeman 1936). Men den skriftliga uppgiften om att Gotland präg-

lade mynt under perioden är otvetydig, och de enda mynt det kan gälla är de här aktuella LL XX-mynten (jfr Jonsson 1998, 182; Leimus 1998, 59; Hyötyniemi 1999, 5).

Någon gång under 1220-talet finner man så anledning att förändra bildinnehållet, och då sker det på ett radikalt sätt, både genom att bilderna förändras, och genom att en mängd olika bilder uppträder vilket gör gruppen (LL XXII) betydligt mer heterogen än den tidigare (fig. 2). Om variationerna har geografisk (korologisk) eller kronologisk re-

Fig. 2. Varianter av gotländska mynt, yngre gruppen med rutat kors och varierad åtsida. Mynt i KMKs systematiska samling. Skala 2:1.

levans lämnas för ögonblicket därhän, men det förtjänar att framhållas att förändringen är genomgripande genom att såväl bild-innehåll som stilistisk utformning och förebilder förändras. Vikt och teknisk framställning förblir dock de samma. Att man överger tanken med en "förstelnad" typ visar att någon form av förändring ägt rum i det gotländska samhällets organisation eller intentioner. Genom de många varianterna öppnar man för andra möjligheter. Kanske var det äldre myntets trovärdighet nu så etablerad att man kunde börja manipulera med myntindragningar på annat sätt än tidigare? Eller anspelar de olika bokstavskombinationerna, vilket det främst handlar om, på olika myntutgivande institutioner (jfr Hyötyniemi 1987)?

Mellan dessa två tydliga grupper (XX och XXII) finns så ett antal övergångsformer, tydligast den variant (LL XXII:1) som uppvisar åtsidans hjulkors från grupp XX tillsammans med det rutade "S:t Georgs-kors" som sedan kommer att utgöra frånsida på gruppen XXII under hela dess präglingstid (fig.2.1). Men det finns även en grupp mynt som i sin bildutformning skiljer sig mer från de övriga genom att de bär runinskrifter, och av Lagerqvist har de därför fått ett eget nummer, XXI (fig. 3) (Thordeman anser dem vara en variant av mynten med hjulkors och kyrka – se Thordeman 1936 grupp IIb). Det är denna grupp, de tidigmedeltida runmynten, som ska ägnas särskild uppmärksamhet här.

Dubbellinjiga kors och runor

Mynten i Lagerqvist-grupp XXI har runor på åtsidan och ett dubbellinjigt kors, ofta med punkter i korsvinklarna, på frånsidan. En mängd ensidiga avslag finns, av såväl åt- som frånsidor. Mynten smälter tydligt in i den gotländska myntningen i fråga om vikt och teknik, men åtsidans utformning med runor (eller runlika tecken) faller tydligt utanför vad som framställs på övriga mynt. Tre hypotetiska huvudförklaringar till detta kan

Fig. 3. Mynt med runor och dubbellinjiga kors. Ur fynd från Östergötland, Vreta kloster (SHM 18011). Skala 2:1.

uppställas: att de är en lokal variant, att de utgör en kronologiskt betingad variation, eller att de härrör från en annan myntutgivare än de övriga. Jag ska här utvärdera de olika förklaringarna med bas i mynten och fyndsammanhangen.

Dubbellinjiga kors

De flesta av fynden som uppges innehålla mynt ur grupp LL XXI innehåller i själva verket endast ensidiga avslag av sidan med dubbellinjiga kors (se tabell 1). Detta gäller två av de största fynden, nämligen en depå från Halltorps kyrka och en från Helgeandsklostret i Riga (tabell 1). Ensidiga avslag är överhuvudtaget relativt vanligt inom hela den gotländska myntgruppen. Det förefaller dock vara överrepresenterat inom gruppen XXI. Detta försvårar i hög utsträckning bestämningarna av mynten, då det vid närmare studie blir uppenbart hur lika kors-sidorna är mellan grupperna XXI och XX.

Fig. 4. Korsvarianter ur fynd från Småland, Öggestorp, (SHM inv 7135)(1-3), samt mynt i KMKs systematiska samling (4). Samtliga med "kyrkan" på frånsidan. Skala 2:1.

Gruppen XX, med hjulkors och kyrka, har nämligen ett flertal varianter av "hjulkors" som snarare kan betraktas som dubbellinjiga kors eller kors med punkter i korsvinklarna (se fig. 4.1-3). I Kungl. Myntkabinettets (KMK) systematiska samling finns ett exemplar med dubbellinjigt kors och "kyrka" (Fig 4.4). Beträffande fyndet från Halltorp framhåller Rasmusson särskilt att mynten snarast liknar grupp XX (Rasmusson 1961, 168).

De dubbellinjiga korsens ger alltså snarast intryck av att vara en korsvariant bland andra inom den stora gotländska myntgruppen. Det vore dock fel att se dem som en "sista variant" av hjulkorsen, för när grupp XX övergår till XXII så är det med en variant som sammanför ett tydligt hjulkors med strålar, klöverblad och pärlrand på åtsidan med ett rutat kors på frånsidan (se fig. 2.1). Snarare uppträder de som föregångare till "Georgskorsen", det vill säga som frånsidor, men med formmässiga likheter i t.ex. fyndet från Öggestorp. De dubbellinjiga korsens utformning pekar också tydligare tillbaka på förebilder i den engelska myntningen, nämligen "Short Cross" (fig. 5) som präglades 1180-1247. Den engelska myntningen stod ju som förebild för den allra första svenska myntningen under Olof Skötkonung och Anund Jakob (ca 995 - ca 1035), och hade fortsatt stort inflytande på den övriga skandinaviska myntningen i Danmark och Norge. De mer tydliga "Short Cross"-efterbildningarna representerar därmed ytterligare en tyd-

lig influens i den gotländska myntningen, tillsammans med de tyska och frisiska förebilderna som nämnts ovan.

Datering

Beträffande dateringen av gruppen med runor och dubbellinjiga kors, förtjänar det att framhållas att det i några fall är just dessa mynt som får datera fynden, vilket då blir ett slags självbekräftande cirkelresonemang. Den ursprungliga dateringen av denna grupp är gjord av Bengt Thordeman, och baseras på att ett sådant mynt förekom i ett fynd från Tommarp i Skåne, nedlagt på 1220-talet. Förutom detta fynd skulle en datering till 1220-30 talen verka alltför sen, enligt Thordeman (Thordeman 1936, 18; jfr Thordeman 1937). Detta är intressant, eftersom Tommarpsmyntet av allt att döma var en ensidig prägling av runsidan (Galster 1935, fig. 8), och dateringen av de dubbellinjiga korsens hänger därmed helt på det faktum att de uppträder som frånsidor till runmynt i ett fynd från Vreta kloster (SHM 18 011). Vreta-fyndet, i sin tur, skulle dessa mynt förutom

Fig. 5. "Short Cross". England, Henry II, Oxford, myntmästare Rodbert, 1180 - ca 1182. Mynt ur fynd från Småland, Öggestorp (SHM 7135).

inte dateras så sent!

Vad Thordeman inte nämner i artikeln om Vretafyndet och inte heller tagit upp i bilagan, är att det finns ett märkligt exemplar av en lejonbrakteat med i depån. Det rör sig om en tillplattad brakteat, troligen från Sverker Karlsson (1196-1208) (jfr Jonsson 1983) som kommer att behandlas i annat sammanhang. Att myntet är tillplattat gör det mycket likt ett gotländskt mynt och det har ungefär samma vikt, så kanske har avsikten varit att använda det som "falskmynt" utanför sitt västgötska ursprungsområde (Lödöse) eller som myntättna. Om attribueringen till Sverker Karlsson stämmer, ger denna brakteat (om dock än i en "sekundär" användning) en antydning om att dateringen av Vretafyndet kanske, såsom Thordeman anade, är något sent tilltagen. Intressant i sammanhanget är då, att Tommarpsmyntet är stampidentiskt med ett mynt från Vretadepån (stamp B3, se fig. 6) och dessa två depåer får därmed ett tydligt kronologiskt samband.

Det är alltså ett enstaka runmynt funnet i Skåne, utanför gruppens normala cirkulationsområde, som utgör grund för och senare lägger Thordemans datering av Vretafyndet och i förlängningen av hela gruppen LL XXI, d.v.s. även de dubbellinjiga korsen. Vad finns då i övrigt att gå på? Det är tydligt att kopplingen mellan grupp XXI och XX är stark, vilket inte bara syns i utformningen utan även i fyndsammanhangen (se tabell 1). I de fynd (Halltorp, Vreta och Riga) där det finns flest dubbellinjiga kors, finns också ett flertal mynt ur grupp XX. Omvänt kan sä-

gas, att i det enda fynd som innehåller grupp XXI men domineras av den efterföljande grupp XXII (Räppe), finns endast ett enstaka exemplar av grupp XXI representerat (se tabell 1). Utöver denna generella iakttagelse, är det främst depåerna från Riga och Halltorp, vilka inte innehåller runsidor alls utan enbart ensidiga avslag av korssidor, som kan lämna ledtrådar.

Fyndet från Helgeandsklostret i Riga innehåller ett annat mynt daterat till 1220-30-talen (Corvey, Herman I; se Berga 2000, 170), i övrigt består det främst av mynt ur LL-grupp XX (med hjulkors och kyrka) och XXI (ensidiga avslag av korssidan).² Fyndet bör alltså vara deponerat under 1220/30-talet, men utgör i sig inget bevis för dateringen av LL XXI utan bygger på dateringen av det tyska myntet.

Vad som blir avgörande för dateringen av de dubbellinjiga korsen är depån i Halltorps kyrka, som innehåller en stor mängd ensidiga avslag av sådana kors, tillsammans med ensidiga avslag av "strålkors" (varianter av hjulkors, grupp XX) med likartad utformning.³ Där ingår dock även mynt från Johan Sverkersson, vilket gör att den tidigaste möjliga dateringen för depån blir 1216. Vad man bör notera i sammanhanget är dock, att de dubbellinjiga korsen i depåerna från Halltorp och Helgeandsklostret i Riga är av en helt egen utformning med en inre centralring och mycket lika hjulkorsen. De kan därför inte helt självklart betecknas som "grupp XXI" eftersom de dels är stilistiskt något avvikande, dels är ensidiga och därmed inte bevisligen tillhör gruppen med runor. Det är därför med vissa förbehåll de får utgöra grund för datering av gruppen med dubbellinjiga kors.

Fynden från Riga och Halltorp ger tillsammans indikationer på att 1220-talet är en rimlig datering för de dubbellinjiga korsen. Ändå kan man, med så få användbara fynd och flera förbehåll gjorda, sammantaget säga att det är en ganska tunn numismatisk grund

Fig. 6. VLF IARL, WLF DUX. Mynt ur fynd från Södermanland, Eskilstuna kyrkogård (SHM 6467), och Uppland, Flasta kyrkoruin (SHM 28883). Foto: Kungl. Myntkabinettet.

för datering av de övriga mynten med dubbellinjiga kors till 1220-30 talen, och förklaringen till att så ändå sker har egentligen med något annat att göra, nämligen inskriptionerna – ”runorna” – på åtsidan.

Runor

Runorna på åtsidan har av Elias Wessén under 1930-talet tolkats som ”Ulf ia(rl)” vilket av Thordeman föreslås syfta på Ulf Fasi, jarl (1231? - 1248⁴) under Knut Långe och Erik Eriksson (Wessén 1937, 144; jfr Lagerqvist 1970, 78). Ett skäl till denna attribuering är att denne anses ha givit ut mynt i Svealand under samma period (Hildebrand 1879, 183; Thordeman 1936, 25), se LL grupp VI. Mynten i grupp VI skiljer sig dock radikalt i sin utformning från de i grupp XXI, i såväl teknisk som stilistisk utformning, bildval och inskriptioner (fig. 6). Dessa svealändska ”Ulfmynt” är dels brakteater av annan viktstandard; de uppvisar ett djur (en ulv) vilket kan ses som en ikon för utgivaren; och inskriptionen är med latinska bokstäver, på både latin (WLF DUX) och inhemskt språk (VLF IARL). I samtliga sina dimensioner skiljer sig grupp VI följaktligen från mynten i grupp XXI. De senare måste därför ses såsom först och främst tillhöriga den gotländska myntutgivningen, grup-

perna XX och XXII, och endast i andra hand som ”Ulfmynt”. En attribuering till Ulf Jarl är helt beroende av en förklaring till varför denne skulle ha mynträtt på Gotland under 1200-talets första hälft, dessutom så tidigt som 1220-talet snarare än senare under sin tid som jarl.

Men vad som allra först måste utvärderas, är inskriptionerna på grupp LL XXI. Vad står där egentligen? Uttydningen som Ulf ia(rl) är som nämnts ovan gjord av Elias Wessén, som studerat mynten på Thordemans önskan. Wessén ska då ha kunnat urskilja namnet ”ulf” på några exemplar, i några fall följt av ”ia” (Thordeman 1937, 144). Under mitt arbete med mynten har uttolkningen av tecknen framstått som alltmer osäker. Endast ett fåtal mynt uppvisar tecken som överhuvudtaget kan sägas vara runor, och det är svårt att avgöra vad Wessén egentligen utgått från för material. Det bör dock ha handlat primärt om mynt från Vreta kloster, eftersom detta är det enskilt största fyndet av denna typ av mynt och det fynd som Bengt Thordeman arbetade med vid tiden (i inventariebilagan till Vretafyndet/inventarienummer SHM 18011 står också att Wessén gjort uttydningarna av runmynten).

Jag bad därför Thorgunn Snaedal, runolog på Riksantikvarieämbetet i Stockholm,

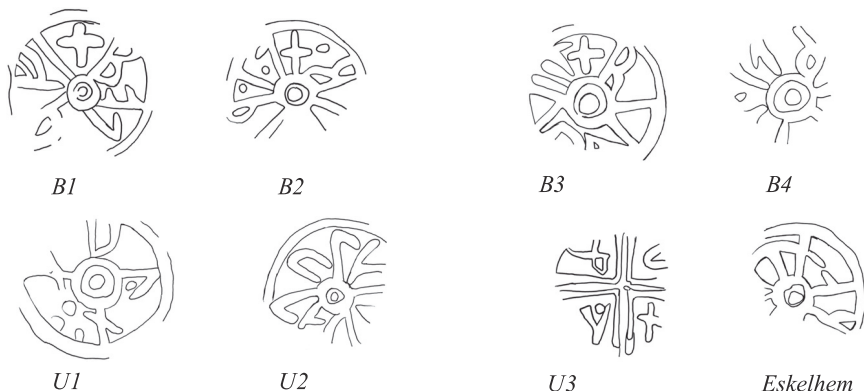

Fig. 7. Rekonstruktionsteckningar av stamper som använts till de gotländska runmynten. Teckningar: författaren. Skala 2:1.

och Lisbeth Imer, arkeolog specialiserad på runor vid Nationalmuseum i Köpenhamn, att på nytt bedöma "runmynten" och se om något nytt kunde tillföras tolkningen från 1930-talet med hjälp av de senare fynden från Stenåsa och Eskelhem. Av samtliga fotograferade "LL XXI"-mynt, uppvisade 52 exemplar ur tre fynd vad som med en generös bedömning skulle kunna tänkas vara runor eller andra tecken, och dessa fick utgöra bas för undersökningen. Resultatet var tämligen nedslående: endast ett fåtal av mynten (ca 20 ex.) ansågs vara i tillräckligt gott skick för att överhuvudtaget yttra sig om, varav endast fem (möjligen sju) kunde sägas uppvisa *säker* runskrift, och ytterligare 14 ex. runor *eller* latinska bokstäver. Endast två mynt sades kunna *möjligen* uppvisa inskriptionen "Ul(f)"! På detta klena underlag har alltså den tidigare attribueringen baserat sig.

För att förbättra möjligheterna att tyda inskriptionerna genomförde jag därför en stampstudie av de exemplar som bedömdes tydliga nog, och kunde göra rekonstruktionsteckningar av stamparna (tyvärr ingen ännu helt komplett) (fig. 7). 22 exemplar gick att sammanföra till två huvudserier, en "B"-serie om fyra tämligen lika stampar (innehållande runan/bokstaven B) och en "U" eller "L"-serie om tre tämligen olika varianter (innehållande runan U och/eller L). De allra flesta av dessa mynt kom ur fyndet från Vreta kloster (SHM 18 011). Därutöver ett exemplar från Öland, Stenåsa kyrka (SHM 25 739), ett ur Tommerupsfyndet samt två provenienslösa i Kungl. Myntkabinettets samlingar. Ytterligare ett mynt (Gotland, Eskelhem kyrka, SHM 29 373) kan användas för studie och tillhör möjligen serien U/L.

Till B-serien hör alltså även det mynt ur Tommerupsfyndet som avtecknats av Hilfelning (återgivet i Galster 1935, fig. 8; jfr Thordeman 1937, 142, fig. 3). Georg Galster publicerade vad som var känt om Tommerupsfyndet 1935, men var osäker på vad det här aktuella myntet egentligen var för

något och ansåg det antingen dittills okänt eller, tentativt, ett "Mønt fra Østergötland-Kalmar-Visby" (Galster 1935, 47). Inskriptionen utläste Galster som +RINOVD, något han inte själv fick att stämma, och därför ansåg han att Hilfelning "forset sig grundigt". Vid en granskning av det återgivna myntet är det dock tydligt att det exakt motsvarar stamp B3 med ett motsvarande exemplar i Vretafyndet, och att tecknen är runor eller runliknande.

Efter en förnyad bedömning av Imer och Snaedal, står det troligt att inskriptionen bör tolkas som BOTULF (för serierna B och U/L). Detta är tydligast på den stamp som jag har kallat B1, och är i andra fall en tolkning av runologerna utifrån en kombination av inskriptionerna. Inte i något fall föreslås läsningen "Ulf (ia)". På Eskelhemsmyntet kan enligt Snaedal utläsas "...rlnam..." och på Stenåsamyntet möjligen "...ka..." (Stenåsamyntet är dock enligt min mening en utåtvänd variant/förvanskning av inskriften med "Bot" och har därför fått nummer B4 i serien). Detta gör det åtminstone säkert att ULF Fase Jarl inte har något med mynten att göra.

Datering: summa summarum

Thordeman daterade "runmynten" till 1200-talets första fjärdedel (se ovan), med utgångspunkt i depåfyndssammanhang (Tommerup-, och i förlängningen Bünstorf- och Bokelfynden) (Thordeman 1937, 143). Det är värt att omigen notera att i de depåer där mynt ur grupp XXI ingår i något större antal finns inga mynt ur den efterföljande grupp XXII (med antagen präglingstid från ca 1220/5) representerade, däremot större mängder ur den äldre grupp XX. Myntet KMK 104964 med dubbellinjigt kors/XXI)(kyrka/XX (se fig. 4.4) knyter också tydligt grupperna XX och XXI till varandra. Thordeman påpekar särskilt att Vretafyndet totalt saknar inblandning av den påföljande gruppen (LL XXII) eller andra senare mynt, och daterar fyndet så sent som 1220/30 främst på grund av den

LL XXI (alla varianter)

Sverige

Nr	Ls	Socken	Fyndort	Fyndår	Typ	Tpq	Inv.nr	LLXX
1	Go	Eskelhem	Eskelhems kyrka	1959-60	H		SHM 29373	6
2	Go	Öja	Öja kyrka	1988	H		KMK dnr 711-1417-1997	1
3	Jä	Mattmar	Mattmars kyrka	1982	H		JLM 25914	0
4	Sk	Östra Tommarp	Tommerup kloster	1770	D	1220	Ej inlöst	0
5	Sm	Halltorp	Halltorps kyrka	1951-2	H		SHM 26330	3
6	Sm	Halltorp	Halltorps kyrka	1951-2	D	1220?	SHM 26330	16
7	Sm	Mönsterås	Torp	1905	D	1225	JLM 8706	8
8	Sm	Öjaby	Räppe	1909	D	1230?	SHM 13932	9 (23?)
9	Öl	Källa	Källa kyrka	1971-2	H		KMK 100508	3
10	Öl	Langlöt	Långlöt kyrka	1969	H		SHM 29370	14
11	Öl	Stenasa	Stenasa kyrka	1956	H		SHM 25739	0
12	Ög	Vreta kloster	Vreta kloster	1916	D	1220?	SHM 18011	263
13	Ög	Vreta kloster	Vreta kloster	1916-23	H		SHM 18011	5

Baltikum

14	Le		Ikšķile borg	?	?	1230	?	3?
15	Le	Rīga	Helge And's kloster	1881	D	1225	VRVM 6690	60

Tabell 1

Samtliga fynd av mynt ur gruppen LL XXI. Fyndtyper: H = hopat fynd, D = depåfynd. Övriga förkortningar, se referenser i slutet av artikeln.

LL XXI med runor

Ls	Socken	Fyndort	Fyndår	Fynd- typ	Tpq	Inv.nr	Antal XX	Antal XXI	Antal XXII	Total
Go	Eskelhem	Eskelhems kyrka	1959	H		SHM 29373	6	3	8	511
Sk	Östra Tommarp	Tommerups kloster (?)	1770	D	1220	Ej inlöst	0	x	0	>21
Ög	Vreta kloster	Vreta kloster	1916	D	1225	SHM 18011	263	67	0	362
Öl	Stenasa	Stenasa kyrka	1957	H		SHM 25739	0	1	6	35

Tabell 2

Fynd av mynt av gotländsk typ med runor. Fyndtyper: H = hopat fynd, D = depåfynd.

Dubbel-					Referenser
LLXXI	LLXXII	Runor	kors	Total	
3	8	x	x	511	KMK top ark, NNÄ 1972, 226f
1	21	0	?	507	KMK top ark
1	0	0	x	17	SML 7 Jä:40
x	0	x	0	>21	Galster 1935. Thordeman 1936, nr 33a. Thordeman 1937
2	3	0	x	318	KMK top ark, NNÄ1961, 168,174
11	0	0	x	31	SHM/KMK inv
1	1	0	x	10	JLM acc. Thordeman 1936, nr 9. Thordeman 1937, 143. Forsgren 2004, 31f.
1	351 (365?)	0	x	385	Thordeman 1936 nr 35. Thordeman 1939, 79-87
1	15	x?	?	199	NNÄ 1981, 261ff
1	10	?	?	88	NNÄ 1972, 227
1	6	x	0	57	KMK top ark
67	0	x	x	362	Thordeman 1936 nr 34. SML 1 Ög:151, II
2	1	0	x	ca 700	Jonsson 1977 nr 45. SML 1 Ög:151, III
1?	0	0	x	?	Ducmane & Graudonis 1996, 45-49
41	0	0	x	118	Berga 2002. Leimus 2004, 329

antagna kopplingen till Ulf Fase Jarl. Att knyta runmynten till Ulf Jarl innebär alltså en i någon mån påtvingad senareläggning av hela gruppen. Som visat ovan är en datering till 1220-talet möjlig, men mycket senare kan man numismatiskt sett inte argumentera för detta. I senare arbeten såsom Lagerqvist 1970 har kopplingen till Ulf Fase tagits för given. Efter den förnyade bedömningen av inskrifterna kan dock "Ulf" inte längre sägas vara aktuell som läsning.

Botulf – myntherre på Gotland?

Men om det ska stå "Botulf", vem var då denna Botulf, och hur kom det sig att han kunde prägla gotländska mynt? Ja, det återstår att förklara. Namnet Botulf är inte särskilt vanligt, utom just på Gotland där det under medeltiden var ett av de vanligaste mansnamnen. Thorgunn Snaedal påpekar att förleden Bot- överhuvudtaget är typiskt got-

ländsk, samtidigt som "Ulf", ett av de vanligaste osammansatta namnen i övriga skandinaviska runinskrifter, inte överhuvudtaget förekommer på Gotland (Snaedal 2005:36). Användandet av runor har i andra sammanhang setts som ett tecken på inhemsk gotländsk förankring, exempelvis genom att runor använts för att skriva gutniska medan latinska bokstäver användes för latin (Snaedal 2002, 232f) eller på gravstenar tillhöriga gotländska bönder snarare än kyrkans män (Lerbom 2003, 168ff). Kombinationen "Bot" eller "Botulf" tillsammans med användandet av runor kan därför ses som en tydlig koppling till Gotland. Däremot finns inte underlag nog på mynten för att utifrån runformerna i sig kunna bedöma en geografisk hemmahörighet (personligt meddelande Snaedal 2005-05-25).

Vem som stod bakom hela den enorma gotländska myntningen, är en ännu obesvarad

fråga som får behandlas i annat sammanhang. Vem "Botulf" kan ha varit är ännu mer lämnat åt spekulation; det finns ingen sådan känd historisk person och det är inte möjligt att i nuläget ens säga om en inskription av det slaget skulle syfta på myntutgivaren eller på t.ex. ett helgon. Däremot kan man förutsätta, att en enskild person som fått mynträtt antingen måste ha haft ett stort personligt inflytande under perioden eller representerat någon institution. Man kan tänka sig exempelvis en jarl som tidigare föreslaget, en konkurrent om kungamakten, eller en tingsdomare såsom representant för det gotländska all-tinget.

Det är tills vidare intressant att notera att mynten med runor och dubbellinjiga kors å ena sidan tydligt ansluter sig till den äldre gruppen med hjulkors och kyrka i stil och kronologiska sammanhang, men å andra sidan gör ett tydligt brott mot den "förstelnade" typen genom att uppvisa annan ikonografi, andra tecken, och en inskription som möjligen anger en myntutgivare. På så vis pekar den både bakåt och framåt; både tillhör och särskiljer sig.

Mynten med dubbellinjiga kors och runor/runliknande tecken kan sägas innehålla inslag av alla de tre hypotetiska orsaker till utformningen som ställdes upp ovan. De har en kronologisk relevans (med en i dagsläget trolig datering till en kort period någon gång under tiden 1210-30); de uppvisar en viss geografisk variation (om än det är något osäkert hur de stora fynden av ensidiga avslag från Småland och Riga, och avsaknaden av runor där, ska tolkas); och det finns möjligen en annan myntutgivare till dessa mynt än för de övriga gotländska tidigmedeltida mynten.

Även om läsningen BOTULF inte kan sägas vara säker i dagsläget, kan man dock genom den betrakta runmynten som det första egentliga arkeologiskt och numismatiskt förankrade argumentet för att hela den stora gruppen mynt LL XX-XXII skulle vara got-

ländsk snarare än från någon annan myntort i Linköpings stift. Faktum kvarstår dock, att det enskilt största fyndet av runmynt/LL XXI inte gjorts på Gotland utan i Östergötland, och de tre nämnvärt större fynden här rör från respektive Östergötland (Vreta), Småland (Halltorp) och Lettland (Riga). Snarast visar fynden totalt av dessa mynt en koncentration till Kalmatrakten. Därmed kvarstår mönstret att gruppens spridningsbild (liksom för hela den stora gruppen XX-XXII) i sig inte främst är koncentrerad till Gotland, utan anpassar sig till utbredningen av Linköpings stift, och att den okände "Botulf", liksom tidigare herr "Ulf", finns tydligast förankrad i Östergötland. Detta återstår att förklara framöver.

Tack: Ett stort tack till Lisbeth Imer och Thorgunn Snaedal för deras hjälp med runstudierna, och till Ola Kyhlberg för en intressant diskussion och tillgång till hans manus om Ulf Jarl.

Noter

- ¹ Myntämnena hamrades ut, troligen från fyrkantiga myntämnena i avsikt att göra plantsen rund. Trots detta har mynten en ofta nästan fyrkantig form. Tekniken att hamra ut kanterna på plantsen gjorde också att stampen ofta träffade snett, eller främst träffade den tjockare mittdelen, vilket gör att myntens bilder idag ofta är mycket svårbedömda.
- ² Möjligen ingår även något exemplar av grupp XXII men detta återstår att granska.
- ³ Intressant i sammanhanget är de gotländska mynten som hittats i borgen Ikskile (Yxxkull) i Lettland: tre exemplar ur gruppen LL XX samt ett "LL XXI" vilket beskrivs som "ett kors med punkt i mitten från vilken strålar går ut, på fransidan ett kors med parallella linjer och tre punkter i korsvinklarna" (Ducmane & Graudonis 1996:47, 49; min översättning). Detta förefaller i så fall snarast vara en ny variant av grupp XX-XXI, eller snarast, som Halltorpsfyndets båda korsvarianter sammanpräglade.
- ⁴ Enligt Nationalencyklopedin blev Ulf Fase jarl senast 1231; Kyhlberg räknar med att han blev det redan 1220 då hans far, jarlen Karl Döve, dog (Kyhlberg, i tryck).

Förkortningar

Acc = Accessionshandlingar

Go= Gotland

Inv = inventarium

JLM = Jönköpings Läns Museum

Jä = Jämtland

KMK = Kungl. Myntkabinettet, Stockholm

Le = Lettland

LL = Lagerqvist 1970

Ls= landskap

NNÅ = Nordisk Numismatisk Årsskrift

SHM = Statens Historiska Museum

Sk = Skåne

Sm = Småland

Top ark = topografiskt arkiv

Tpq = *termine post quem* (tidigast möjliga nedläggningstid).

VRVM = Rigas Vestures un kugniecibas muzejs (Rigas Historie- och Sjöfartsmuseum)

Ög = Östergötland

Öl = Öland

Litteratur

Berga, Tatjana 2002. Sveta Gara konventa 13. gadsimta monetu depozits. I: *Sena Riga. Petijumi pilsetas arheologija un vesture 2*. Riga.

Ducmane, Kristine & Graudonis, Janis 1996. Gotlandes 13. gadsimta monetu deposits Ikskiles pili [Der fund Gotländischer Münzen aus dem 13. Jahrhundert auf der Burg Ūxküll/Ikskile]. *Latvijas vestures instituta zurnals*. Riga.

Galster, Georg 1935. Møntfundet fra Tommerup. *Moneta. Meddelanden från Skånes numismatiska förening* 1935.

Hildebrand, B.E. 1879. Nya bidrag till Sveriges mynthistoria under medeltiden. *Månadsbladet*, 180-185.

Hildebrand, Hans 1879. Myntväsendet. *Sveriges medeltid, I*. Stockholm.

Hyötyniemi, Yrjö 1987. Gotländska mynt på 1200-talet - ett förslag till tolkning och datering. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1987:4, 78-87.

– 1999. Fyra små gotar på en lybsk skilling.

Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1999:1.

Jonsson, Kenneth 1983. Översikt över fastlandsmyntningen ca 1180-1250. *Numismatiska Meddelanden* XXXIV.

– 1998. Myntfynden från Eketorps fornborg. *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna* (red. K. Borg). Stockholm.

Kyhlberg, Ola. (i tryck). *Asboland, Norra-bygd och Stranda härad mellan arkeologi och historia*.

Lagerqvist, Lars O. 1970. *Svenska mynt under vikingatid och medeltid (ca 995-1521) samt gotländska mynt (ca 1140-1565)*. Stockholm.

Leimus, Ivar 1998. Gotlands og Livlands ældste mønthistorie belyst af middelalderlige love. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1998:4.

– 2004. Wann und woher ist der deutsche Kaufmann nach Livland gekommen? Eine numismatische Studie. *Delectat et docet. Festschrift zum 100jährigen bestehen des Vereins der Münzenfreunde in Hamburg*. (red. M. Mehl). Numismatische Studien 16.

Lerbom, Jens 2003. *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500-1700*. *Studia historica Lundensia* 11 (diss). Lund.

Rasmusson, Nils Ludvig 1962. Årsberättelse för Kungliga Myntkabinettet. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1961.

Schrötter, Friedrich. 1930. *Wörterbuch der Münzkunde*. Berlin-Leipzig.

SML = Sveriges Mynthistoria – Landskapsinventeringen. Stockholm.

Snaedal, Thorgunn 2002. *Medan världen vaknar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi*. Runrön 16. Uppsala.

– 2005. Ingen gute hette Sven. *Gotland vikingaön*. Gotländskt arkiv 2004. Visby.

Thordeman, Bengt 1936. Sveriges Medeltidsmynt. *Mønt, Nordisk Kultur* XXIX. Stockholm - Oslo - Köpenhamn.

– 1937. Ett skånskt skattfynd med svenskt runmynt. I: *Från stenålder till rokoko. Studier tillägnade Otto Rydbeck den 25 augusti 1937*, 137-146. Lund.

Thordeman, Bengt & Kjellmark, Knut 1939. Hällkistan och myntskatten från Räppe i Öjaby socken, Småland. *Fornvännen*, 65-89.

Präglingsteknik - över- eller understamp?

Kenneth Jonsson

Vid prägling av tvåsidiga mynt placerade man myntämnet (plantsen) mellan två stampar varav den ena (understampen) var fixerad i ett underlag, medan den andra (överstampen) var rörlig. Det var överstampen som fick ta emot slaget av hammaren vid präglingen och därför blev överstampen också utsatt för mer kraft och slitaget blev större än för understampen. Slitaget medförde att överstampen hade kortare livslängd och därmed fick bytas oftare. På fig. 1 ser man att det på frånsidan finns tunna ore-gelbundna linjer som inte har med motivet att göra. De visar att små sprickor har uppstått i stampen vilket betyder att den sannolikt snart fick tas ur produktion för att den började spricka. Att överstampen slets fortare bekräftas också av de stampundersökningar som genomförts. Vid stampundersökningar studerar man myntbilden på bevarade mynt. Den ger ett exakt avtryck (positiv) av hur bilden på stampen (negativ)

Fig. 1. Karl (IX). Stockholm. ½ öre 1603. Lunds Universitets Historiska Museum.

Fig. 2. Karl (IX). Stockholm. 1 öre 1600. Lunds Universitets Historiska Museum.

såg ut. Om myntningen är mycket bra representerad bland bevarade mynt kan man på det sättet få information om hur de flesta (eller alla) stampar såg ut. Det visar sig då i princip alltid att det finns fler stampar från den ena sidan än från den andra. I normalfallet fanns det två eller tre gånger så många över- som understamper. Det finns ingen koppling till om den ena kan definieras som åt- eller frånsida. Däremot finns det en koppling till utformningen av myntens motiv. Normalt har den ena sidan ett mer komplicerat motiv medan den andra sidans motiv är enklare. Vid tillverkningen av stampen använde man punsar till inskrifterna medan motivet kunde graveras eller punsas in i stampen med hjälp av delpunsar. Användningen av delpunsar ökade radikalt fr.o.m. 1500-talet vilket till stor berodde på att mynten då generellt blev större. Ett exempel visas i fig. 2. På frånsidan ser man att skölden är graverad medan man för kronorna (och sannolikt vasaskölden) använt delpunsar. På åtsidan har man (växelvis) använt två olika punsar för de kraftiga strålarna, vidare punsar för bokstäverna i Jahve medan de tunna strålarna är graverade. I detta fall är det därför sannolikt att den mer komplicerade åtsidan fungerat som understamp eftersom den var lättare att tillverka än frånsidans stamp.

Under medeltiden var mynten små och tunna, men under Gustav Vasa började man även prägla större mynt i högre valörer. Även de lägre valörerna präglades efterhand på något tjockare plantsar genom att dessa mynt genomgående fick en lägre halt och därför kunde innehålla mer metall (tekniken

Fig. 3. Albrekt av Mecklenburg 1364-1389. Stockholm. Örtug. Den kgl. Mønt- og Medaille-samling, Köpenhamn. Skala 2:1.

med ensidiga mynt, brakteater, övergavs också). För att båda mynssidorna skulle bli väl utpräglade krävdes dels att hammaslaget var tillräckligt hårt (vilket det ofta inte var) dels att överstampen inte lutade och slutligen att plantsen var tillräckligt tjock. Med utgångspunkt från bevarade mynt kan man också under vissa förutsättningar snabbt konstatera om understampen använts till åt- eller frånsidan.

Fig. 3 kan tjäna som ett praktiskt exempel. Här kan man studera hur olika faktorer vid präglingen har påverkat myntets utprägling. Jämför först placeringen av den lilla oregelbundenheten på myntets kant (kl. 3 på åtsidan och kl. 4 på frånsidan). Härigenom kan man se hur motiven på åt- och frånsidan passar mot varandra. Man kan då konstatera att överstampen har lutat något (alt. tunnare plants) vilket gör att "EX" i ordet REX på åtsidan och motsvarande parti med "WE" i ordet SWECIE på frånsidan blivit svagt utpräglade. Åtsidans ansikte har den högsta

reliefen på myntet, men det har inte blivit helt utpräglat vilket gör att ansiktet ser "platt" ut. Det betyder alltså inte i detta fall att myntet är slitet. På motsvarande yta på frånsidan har centralpartiet (korsmitten, vänstra delen av den högra kronan, samt övre delen av den nedre kronan) blivit dåligt utpräglade eftersom de ligger mitt för åtsidans ansikte som har en hög relief. Man ser också att den inre delen av frånsidans pärlring är svagt utpräglad (ligger mitt för ansiktets nacke på åtsidan). På medeltidens små tvåsidiga mynt är dessa fenomen det normala, men på småmynten efter Gustav Vasa blir de betydligt mer ovanliga.

De senare präglingstekniska detaljerna gör det därför möjligt att fastställa att understampen använts till frånsidan. Eftersom kraften kommer uppifrån trycks först överstampen ner i den närmast liggande metallen som därigenom först fyller upp håligheterna som utgör motivet på den sidan. Sedan med understampen blir utpräglad i ett senare skede (bråkdelen av en sekund) av tillverkningsprocessen. För att de högsta relieferna på understampen ska kunna bli utpräglade krävs dels att slaget är tillräckligt hårt, dels att motsvarande parti på överstampen inte är alltför högt.

Om plantsen inte är för tjock kan man följaktligen alltid fastställa till vilken sida över resp. understampen har använts. Den sida som har partier som inte blivit utpräglade motsvarar därför understampen medan det

Fig. 4. Magnus Eriksson 1319-1363. Penning 1340-1354. Örebro? Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Köpenhamn. Skala 2:1.

motsatta gäller för överstampen.

I vissa fall kan dessa faktorer påverka tolkningen av myntens motiv. Fig. 4 visar en penning med stående lejon på åtsidan och bokstaven B mellan tre kronor på frånsidan. På myntet ser bokstaven snarast ut som ett P tack vare att den nedre högra delen inte blivit utpräglad p.g.a. att motsvarande parti på åtsidan har hög relief (lejonets kropp). Om det hade varit bokstaven P hade den haft en annan utformning.

Om plantsen är tillräckligt tjock (gäller bl.a. alla större mynt) blir båda sidor lika väl utpräglade. I detta fall finns därför ingen möjlighet att med hjälp av tekniska faktorer avgöra vilken sida som understampen använts till. Däremot kan myntens motiv (enkla eller mer komplicerade motiv) användas för att göra en bedömning av vilken sida understampen använts till.

Som en avslutning kan man konstatera att överstampen har lutat om samma parti av plantsen på åt- resp. frånsidan är svagt utpräglade (alt. tunnare plants)

att myntet generellt sett inte är tillräckligt utpräglat om den högsta delen av relieffen är helt plan

att plantsen var för tunn om enstaka partier på ena sidan är svagt utpräglade

att understampen var den sida som har enstaka svagt utpräglade partier.

Ännu en silvermyntskatt påträffad i vraket av regalskeppet Kronan

Lars Einarsson

Under den gångna sommarens marin- arkeologiska undersökningar av vraket av regalskeppet Kronan påträffades en flätad korgkista (600x400x400 mm) som vid efterföljande utgrävning visade sig innehålla ca 6.400 silvermynt. Korgkistan påträffades i

samband med att ett långskeppsgående brott i skrovet undersöktes. Brottet i skrovet har medfört att en spricka bildats ned till den geologiskt deponerade leran på vrakplatsen. I den skyddande och relativt syrefattiga leran har ett flertal behållare som kistor, flaskschatull och den flätade korgkistan funnit en fristad. Fyndplatsen är belägen i höjd med skeppets trossdäck, näst längst ned i fartyget. Korgkistan som har ett välvat lock med en 1 dm hög sarg, stod vid fyndtillfället på högkant, vilande på sin ena gavel (fig. 1).

Tjugo marin- arkeologiska dykare var samsatta en vecka med det komplicerade frilägnings- och bärgningsarbetet. Till slut kunde korgkistan med hjälp av en lyftsäck lyftas ur sitt läge i den kompakta leran och föras över till ett särskilt bärgningskar som positionerats på botten intill fyndplatsen. Väl i bärgningskaret lyftes ekipaget till ytan, för att därefter transporteras till Kalmar läns museums konserveringslaboratorium för fortsatt utgrävning.

Vid den efterföljande utgrävningen kunde man inledningsvis konstatera att korgkistan innehöll klädespersedlar. För närvarande är dessa ännu inte helt frampreparerade, men av allt att döma ingår en eller två rockar, handskar och en mössa i fyndmaterialet. Vi

Fig 1. Korgkistan in situ, stående på sin ena gavel i leran på 26 meters djup i vraket av regalskeppet Kronan. Foto: Kalmar läns museum.

Fig. 2. Hela skatten. Foto: Kalmar läns museum.

dare påträffades närmare 700 mässingknappar och ett tiotal silverknappar. Hälften av mässingknapparna är uppträdda på grov mässingstråd. Det kan tyda på att knapparna kommer direkt från tillverkaren och/eller försäljaren.

Myntskatten var koncentrerade till korgkistans ena gavel. Det faktum att mynten påträffades i långa rader, i "liggande staplar", indikerar att deras läge i kistan sannolikt är det ursprungliga och att de ursprungligen kan ha förvarats i någon typ av sekundärbehållare, kanske en påse alternativt en grövre börs. Totalt uppgår skatten till ca 6.400 mynt, varav huvuddelen – 6.200 st – är 4-ören präglade 1675. På myntens framsida återfinns myntmästaren Daniel Faxells monogram. Det är den största silvermyntskatten som påträffats i marin miljö i landet. Den totala utmyntningen av 4-ören var 560.152 ex. år 1675.¹ Mynten från Kronanskatten utgör således mer än 1% av den totala produktio-

nen av detta myntslag nämnda år. Ytterligare ca 200 centraleuropeiska taler- och markmynt från bl.a. 1620-talet ingår i skatten, samt några enstaka kopparmynt. Totalt uppgår myntskattens vikt till 27 kg.

I fyndkontexten i anslutning till kistan påträffades bl.a. två schatull innehållande spritflaskor samt två tennfat av hög kvalitet. På undersidan av det ena fatets brätte återfinns den t.f. riksamiralen Lorentz Creutz och hans maka Elsa Duvals monogram. Creutz fanns ombord på Kronan när skeppet gick under i bataljen med den förenade dansk-holländska flottan den 1 juni 1676. Han omkom tillsammans med 800 andra besättningsmän. Indiciet pekar således mot att kistan och dess innehåll kan ha tillhört chefen för den svenska flottan Lorentz Creutz.

Vid Kronans tid motsvarar värdet av 4-örena 400 räfflade bössor eller nästan tre årslöner för en kapten i flottan.² Mynten är sannolikt lön till befälet ombord, men det

Fig. 3. Karl XI, Stockholm, 4 öre 1675. Foto: Kalmar läns museum.

kan också röra sig om en lönekontribution riktad direkt till riksamiralen personligen. Tanken att korgkistan skulle hysa såväl personliga ägodelar som kronans lönemedel är intresseväckande, och svarar väl mot bilden av högadelns omvittrade sammanblandning av officiella uppdrag och personlig prestigemanifestation under stormakts-tiden.

Sedan Kronanundersökningarnas början 1981 har inte mindre än fyra myntskatter påträffats i vraket av regalskeppet Kronan. Två bestående av huvudsakligen guldmynt (1982 och 2000), och två dominerade av silvermynt (1989 och 2005).³

Noter

- ¹ Wallroth, K-A. Sveriges mynt 1449-1917. *Numismatiska Meddelanden* XXII, Stockholm 1918, 100.
- ² Jfr Lagerqvist, L.O. & Nathorst-Böös, E., *Vad kostade det?* Stockholm 2002; Bäckström, P-O., *Svenska flottans historia*. Stockholm 1884.
- ³ Se Einarsson, L., *Rapport om de marinarkeologiska undersökningarna av regalskeppet Kronan. Årliga undersökningsrapporter 1981-1986*. Kalmar läns museum, samt Golabiewski-Lannby, M., (red.), *Guldskatten från regalskeppet Kronan*. Kungl. Myntkabinettets katalog No. 24. Stockholm 1986.

Aktuellt

Fynd

Glammunds, Akeback sn, Gotland

Under senare år har skattfyndplatser vid Glammunds, Akeback sn, Gotland utsatts för systematisk plundring. Vid en efterundersökning i september 2005 hittades två arabiska mynt på en ny plats. Platsen har plund-

rats under senare år och spår av ett antal större plundringsgropar vintern 2005/5 visar att man sannolikt då hittat en ny vikingatida skatt med arabiska mynt. Mynten har bestämts av Gert Rispling.

Kalifatet

1. Samanid. Kalif Al-Muqtadir. Furste Nasr b. Ahmad. al-Shash 315 e.H. (927/8 e.Kr.). Dirham.
2. Samanid. Kalif [al-Mustakfi]. Furste [Nuh b. Nasr]. Bukhara [33]9 e.H. (950/1 e.Kr.). Dirham. ¼ fragment.

Med hjälp av de två mynten kan skatten dateras till efter 950/1 e.Kr. Fler mynt skulle behövas för att kunna säga mer bestämt när skatten gömts undan, men 950-talet är en mycket fyndrik period eftersom importen av arabiska mynt därefter sjönk drastiskt p.g.a. att man började blanda in koppar i silvermynten. De tidigare kända skatterna har slutmynt 1024 och 1047 och ligger därför flera generationer senare.

Litteratur

Tommy Rehnberg, *Ur numismatiskt perspektiv. Vikingatida skandinaviska hamnar och gotländska silverskatter*. D-uppsats i arkeologi. Högskolan på Gotland. Handledare Olle Hoffman. Med utgångspunkt från myntfynden i Ribe, Kaupang, Birka samt gotländska fynd från bl.a. Fröjelhamnen diskuterar Rehnberg handel och användning av mynt under vikingatiden.

Kenneth Jonsson

ISSN 1652-2303

© Numismatiska forskningsgruppen och förf. Foto förf. om inget annat anges.